

הרב צבי בן ראובן

רכישת מוצרים שאינם ארוזים

הקדמה

יותר ויותר ישראלים רוכשים מזון בהזמנות טלפוניות ובאמצעות הרשת, והמזון המהיר או מוצרי המזון מרשתות השיווק השונות מגיעים עד בית הלקוח באמצעות שליח. בד"כ אין בכך בעיית כשרות מיוחדת, משום שבעולם האוכל התעשייתי של ימינו המציאות הנפוצה ביותר היא רכישה של מוצרים ארוזים שיוצרו בצורה מסודרת במפעלים השונים. בישראל ובעוד ריכוזים יהודיים ברחבי העולם הוסדרה השגחת כשרות גם במפעלי האוכל השונים, וכל המוצרים שיוצאים ממפעלים אלו תחת השגחת כשרות - נארזים עם חותמת כשרות שמוטבעת בדרך כלל על האריזה המקורית של המוצר. בצורה כזו יודע הצרכן שהמוצר שבידיו אכן מגיע ממקור כשר, ולא הוחלף בדרך במוצר אחר. ואולם גם בימינו נותרו כמה מוצרים שנרכשים בדרך כלל ללא אריזה, וממילא ללא סימן שמעיד על כשרותם. דוגמאות לכך הן ירקות ופירות שונים, בשר, עופות ודגים טריים. כמו כן כאשר מזמינים הביתה מזון מהיר כגון פיצה, שווארמה, פלאפל, המבורגר וכיו"ב, בדרך כלל הוא אינו ארוז באריזה סגורה עם חותמת כשרות עליה. מציאות זו יכולה להיות בעייתית כאשר השליח שמביא את המזון עד לדלת ביתנו אינו יהודי או יהודי שחשוד בעצמו על אכילת נבלות וטרפות, משום שחכמינו זכרונם לברכה חששו ששליח כזה יחליף את המוצר הכשר שנשלח איתו במוצר אחר שאינו כשר. כדי לוודא שדבר כזה לא יקרה, הצריכו חכמים בכל משלוח ע"י גוי (או לחלופין יהודי חשוד) לחתום את המשלוח בחותם בתוך חותם¹ כאשר מדובר על חשש לאיסור מהתורה, או בחותם אחד בלבד כאשר מדובר על חשש איסור דרבנן.² במאמר זה נעסוק בדרך לוודא שהמוצרים הפתוחים שאנו מקבלים במשלוח מהמרכול או מחנות המזון המהיר הם אכן אותם מוצרים כשרים שהוזמנו מראש בטלפון או במרשתת (האינטרנט).

א. מה הן ההגדרות של 'חותם בתוך חותם'?

(1) על אף המושג 'חותם בתוך חותם', אין צורך שחותם אחד יהיה דווקא בתוך החותם האחר, אלא צריך שיהיו פשוט שני חותמות על המאכל.³

1. כלומר שני חותמות שונים, המעידים על כשרותו של המוצר, כפי שיבואר בהמשך המאמר.
2. ע"ז לט ע"א; וכך נפסק בשו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' א.
3. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' א; שם, סעי' ג.

(2) חובה לעשות את החותם לשם חותם, וכן חובה שהגוי יידע שהחותם נעשה לשם מניעת זיוף הכשרות.⁴

(3) אות אחת מהווה חותם אחד. שתי אותיות מהוות שני חותמות. **כל זה נכון רק במקום שאין גויים או יהודים חשודים שיודעים לכתוב בעברית ויכולים לזייף.** ברם, אם מזהה את סגנון הכתב המיוחד שלו או של חברו ששלח לו, לא חוששים לזיוף של גויים או יהודים חשודים.⁵

(4) חותמת נחשבת כחותם אחד בלבד, אפילו שיש בה הרבה אותיות.⁶

(5) אין צורך בשתי חותמות או בשתי אותיות שונות זו מזו.⁷

(6) אריזה⁸ שאחרי שפותחים אותה אין דרך להשיבה למראה הראשוני שלה, או שצריך לטרוח הרבה כדי להחזירה למצב הקודם - נחשבת כחותם בפני עצמו. ואם מוסיף עליה גם שינוי מסוים שאין מקובל לעשות אותו בדרך כלל, שינוי זה ייחשב כחותם שני.⁹

(7) כל סגירה של מאכל בכלי עץ או מתכות, שהמכסה דבוק בהם היטב באופן שישנה טרחה יתרה לפתוח אותה ולהחזירה למצב הקודם - הרי היא כחותם.¹⁰

היוצא מכל הנ"ל הוא שאריזות שונות של מוצרים תעשייתיים שכמעט בלתי אפשרי לפותחן ולאחר מכן להחזירן למצב הקודם, נחשבות כחותמות בחותם אחד אם מודפס עליהן סימון כשרות. מעבר לכך תספיק עוד חותמת כשרות אחת נפרדת כדי שזה ייחשב 'חותם בתוך חותם'.

(1) אם הישראל יודע בדיוק כיצד החותם אמור להיראות, כגון שהפקיד ביד גוי בשר עם חותמת וזוכר את צורתה של החותמת, או שישראל אחר שולח לו בשר עם חותמת והישראל שמקבל את המשלוח יודע כיצד החותמת של המשלח אמורה להיראות - אומנם לכתחילה צריך 'חותם בתוך חותם' גם במקרה כזה - אך בדיעבד במקום הפסד מרובה, די בחותם אחד.¹¹ ויש שהתירו במקרה זה להסתפק בחותם אחד גם לכתחילה.¹²

(2) אם הבשר נעול בתוך חדר או מכל אחסון אחר כגון מקרר מוסדי, והמפתח בידו של ישראל, המפתח מועיל רק כצירוף לחותם אחר כדי להיחשב חותם בתוך חותם. במקרה שצריך רק חותם אחד - מפתח בלבד לא ייחשב חותם.¹³ יש שהתירו וכתבו **שבשעת הדחק** מפתח יכול להיחשב גם כחותם בפני עצמו, ולכן יועיל גם בדברים הצריכים רק חותם אחד,¹⁴

4. דרכי תשובה, יו"ד סי' קל ס"ק יא, בשם מהר"ש קלוגר בטוב טעם ודעת, תליתאי, ח"ב סי' יט.

5. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי ג.

6. שם.

7. ערוה"ש, יו"ד סי' קיח ס"ק טו; וכך הסכים בכף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק לט; ולא כנוב"י, מהדורא תניינא יו"ד סי' עא, שסובר שחותם אחד כפול לא נחשב כשני חותמות.

8. ערוה"ש, יו"ד סי' קיח ס"ק יט.

9. שו"ע, יו"ד סי' קל סעי ד.

10. ערוך השלחן, יו"ד סי' קיח ס"ק כ, וכך פסק בילקוט יוסף, איסור והיתר ח"א סי' סג ס"ק ז.

11. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק יז על פי סתימת השו"ע, סי' קיח סעי' א.

12. ערוה"ש, יו"ד סימן קיח ס"ק ט.

13. שו"ע יו"ד סי' קיח סעי' ד, ש"ך שם ס"ק כב.

14. ערוה"ש יו"ד סי' קיח ס"ק טז.

במיוחד היום, כאשר ברוב המקרים זיוף מפתח אינה פעולה פשוטה כל כך. ב'כף החיים'¹⁵ כתב שמנהג העולם לסמוך על מפתח כחותם לכל דבר, ובדיעבד התיר לסמוך על כך.

ב. מתי לא צריך דווקא חותם בתוך חותם?

הצורך בשני חותמות הינו דווקא באיסורים מן התורה. לכן אם מקבל משלוח ע"י גוי, ובמשלוח זה אין חששות של איסורי דאורייתא כגון טרפות וכיו"ב, אלא רק איסורי דרבנן, כגון שחושש שהמאכל שמקבל הוחלף במאכל שבושל ע"י גויים, או בחשש לאיסורים כמו איסור טבל בפירות וירקות בזמן הזה,¹⁶ פת, גבינה וחלב עכו"ם¹⁷ - במקרה כזה די בחותם אחד.¹⁸

אלא שגם באיסורים מהתורה ישנה מחלוקת אחרונים מה הדין כאשר רוב המוצרים באזור מסוים הינם כשרים. הש"ך¹⁹ אוסר גם במקרה כזה, ו'כף החיים'²⁰ מתיר במקרה כזה לשלוח לכתחילה עם חותם אחד בלבד, ובדיעבד מתיר גם ללא חותם כלל. למעשה, נהגו היום בכל הכשרויות להקפיד על 'חותם בתוך חותם' במאכלים שבהם יש חשש של איסור תורה, מה גם שהמשאיות והרכבים שמובילים את האוכל ממקום למקום יכולים לעבור לא פעם באזורים כגון ואדי ערה שבהם אין כלל רוב יהודי, ושם רוב המוצרים אינם כשרים.

ג. חותם שהתקלקל

כאשר ישראל רואה שהחותם שהיה על הבשר התקלקל או התחלף - הבשר אסור.²¹ ואומר הרמ"א שאם אין לגוי הנאה בהחלפת הבשר, ורואים שהבשר נראה טוב ולא מקולקל ואינו קטן יותר ממה שאמור היה להיות, הבשר מותר, וכך הסכימו האחרונים.²² כמו כן אומר הרמ"א²³ שאם ישנה סבירות מסוימת שהחותם נקרע או התקלקל ע"י תינוק או בהמה - הבשר מותר. והוא הדין כאשר מצד אחד החותם נקרע אך מצד שני ישראל היה 'יוצא ונכנס' למקום שבו היו הגוי והבשר, כך שהגוי פוחד להחליף את הבשר.²⁴

15. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק מה.

16. רמב"ם, הל' תרומות פ"א הכ"ו; שו"ע, יו"ד סי' שלא סעי' ב.

17. הרב חיים בנימין גולדברג, 'בין ישראל לנכרי', עמ' רג.

18. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' א.

19. ש"ך, יו"ד סי' קיח ס"ק א.

20. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק ב, בשם קהל יאודה, יו"ד סי' קיח סעי' א; ישועות יעקב, יו"ד סי' קיח ס"ק ב.

21. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' ב.

22. נודע ביהודה, מהדורה קמא יו"ד סי' לח; ערוה"ש, יו"ד סי' קיח ס"ק יב.

23. רמ"א, סי' קל, סעיף ח.

24. שו"ע, סי' קיח, סעי' י.

לכן אם רואה במרכול אריזה של בשר או עוף שנקרעה, או שהתקלקל או נפל החותם שעליה - כל עוד מסתובבים שם יהודים - הבשר מותר, משום שהגוי חושש להחליף את הבשר בבשר טרף לעיני היהודים שסביבו.

ד. מקום מעבר לרבים

אם נשלח בשר ביד גוי ללא חותם, אך השליח הגוי היה צריך לעבור במקום שהולכים בו רבים - מותר **בדיעבד**, משום שהגוי חושש שיראו שהוא מחליף את הבשר וילשינו עליו לישראל ששלח בידו את הבשר.²⁵

'ערוך השלחן'²⁶ כותב שכאשר אין רוב של ישראלים באותו מקום שבו השליח הגוי היה צריך לעבור, יש לאסור אף בדיעבד, חוץ מ"יין, משום שחומרתו של היין ידועה אפילו לגויים, ולכן חושש גם מהם שייראו שהוא מחליף ומרמה וילשינו עליו. לעומת יין בשאר מאכלים הוא לא חושש מגויים, משום שהוא מעריך שהגויים לא יודעים שיש בעיה בהחלפתם. ב'כף החיים'²⁷ חלק עליו בשם הרשב"א ובשם עוד אחרונים, וכתב שבדיעבד מקלים ברוב גויים גם בשאר מאכלים.

בשכונה של ישראלים, יש שהתירו לשלוח ע"י גוי ללא חותם אף לכתחילה, משום שהוא חושש מאוד שיראו אותו ויתפסו אותו מחליף,²⁸ אך יש שחלקו על זה ואסרו לכתחילה אף בשכונת ישראל. עם זאת, התירו בשכונת ישראל לשלוח לכתחילה מאכל ע"י גוי כשיש רק חותם אחד או אפילו רק מפתח, אפילו ששולח מאכלים שיש בהחלפתם חשש איסור תורה ובדרך כלל צריך בהם שני חותמות.³⁰

לענייננו, אנחנו רואים שיש המתירים לכתחילה לשלוח גוי עם בשר למשל ללא שום חותם, אם מדובר בשכונה של ישראלים, וישנם פוסקים שלשיטתם מציאות זו מותרת רק בדיעבד, אך התירו לכתחילה לשלוח עם חותם אחד בלבד. **יחד עם זאת, אם השליח הגוי או החשוד נוסע לבדו ברכב**, כל ההיתר הזה לכאורה אינו רלוונטי, משום שהרכב הוא מקום פרטי שלו שאינו פתוח לעיני הרבים ומוגדר כביתו בעת השימוש.

ה. כאשר אין לגוי הנאה מההחלפה

בדיעבד, כאשר אין לגוי שום רווח בהחלפת הבשר, לא חוששים שהחליף את הבשר גם כשאין חותם בתוך חותם.³¹ אשר על כן, **ברוב המוחלט של המקרים הנדונים**, של שליח

25. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' ז, על פי פסיקת הרשב"א בתורת הבית, וע"פ הגמרא ע"ז לא ע"ב.

26. ערוה"ש, יו"ד סי' קיח סעי' כה.

27. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק עו.

28. ערוה"ש, סי' קיח, סעי' כו, בשם תורת חטאת.

29. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק עט.

30. שם, ס"ק פא.

31. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' י.

גוי שהביא מזון מהיר או משלוח מהמרכול - **אפשר יהיה להקל בדיעבד**, מאחר שבד"כ אין לשליח שום עניין להחליף את המאכל שהוא מוביל. יש לציין שכל זה כמובן אינו נכון כאשר מדובר על משאית שמובילה מאות קילוגרמים או אף טונות של בשר, שם ודאי יכול להיות רווח גדול בהחלפת הסחורה. ואולם לא במציאות זו אנו עוסקים במאמר זה, מה גם שתחום זה של הובלות בשר ממשחטות או מבתי אוכל גדולים (קייטרינג וכיו"ב) מוסדר הרבה יותר בנוהלי הרבנות כמו גם בהתנהלות בשטח.

1. דין עמי ארצות

נחלקו הפוסקים אם יהודי שחשוד באכילת טרפות חשוד גם להחליף כמו שחושדים בגוי. הרמב"ם³² סובר שהחשוד לאכול **אינו חשוד להחליף**. הרשב"א³³ לעומתו סובר שאם הוא חשוד לאכול דברים שהרבים לא מקלים בהם, הוא **חשוד גם להחליף**. ה'שלחן ערוך'³⁴ פסק ב'סתם' כרמב"ם ובי'ש אומרים' הביא את הרשב"א. לעומת זאת במקום אחר³⁵ סתם ה'שלחן ערוך' כרשב"א. 'ערוך השלחן'³⁶ הקשה על ה'שלחן ערוך' ולמעשה הכריע כרמב"ם, אך בכף החיים³⁷ חלק עליו וסבר שהעיקר כמו פסיקתו של ה'שלחן ערוך'³⁸ כרשב"א, וכך פסק ב'ילקוט יוסף'³⁹.

למעשה לשיטת 'ערוך השלחן' ופוסקים נוספים לא צריך לחשוש להחלפת הבשר ביהודי שחשוד על אכילת טרפות, ומותר אף לכתחילה לשלוח בידו ללא חותם.⁴⁰ לשיטת 'כף החיים' וה'פרי חדש'⁴¹ יהודי שאינו שומר תורה ומצוות **וחשוד על אכילת איסורים מפורסמים**, יהיה חשוד על החלפת אותם המאכלים⁴² שהוא חשוד על אכילתם.⁴³

2. למעשה – משלוחים

כאשר מזמינים משלוח של בשר מקצבייה או ממעדנייה במרכול, יש לדרוש מהחנות

-
32. רמב"ם, הל' מאכלות אסורות פ"ח ה"י.
 33. תורת הבית, בית ד שער ב.
 34. שו"ע, יו"ד סי' קיח סעי' ת.
 35. שו"ע, סי' קיט סעי' כ.
 36. ערוה"ש, שם סעי' יט.
 37. כף החיים, שם ס"ק פג.
 38. שו"ע, שם.
 39. איסור והיתר, ח"א סי' סג סעי' כ.
 40. ערוך השולחן, יו"ד סי' קיט סעי' יט; וכן שם סעי' טו: **'אבל בחשוד לאכול א"צ כלום** דאינו חשוד להחליף'. כך ע"פ שו"ע, יו"ד סי' קיט סעי' ג; וכך פסק במפורש שו"ת פרחי כהונה, יו"ד סי' כג.
 41. פרי חדש, יו"ד סי' קיט ס"ק לה; שם, סי' קיח ס"ק יד; ש"ך סי' קיט ס"ק ת; וכן ש"ך, סי' קיח ס"ק טז.
 42. ש"ך, סי' קיח ס"ק כט, ועוד אחרונים, הובאו בכף החיים, שם ס"ק פד.
 43. אם כי יש להעיר שע"פ כמה וכמה סקרי דעת קהל, 80% מהציבור הישראלי שומר כשרות, כלומר לא אוכל מאכלים שמפורסמים כאסורים. חשוב לציין זאת משום שתחת ההגדרה 'חילוני' יכולים להיות לא מעט אנשים שבפועל אינם חשודים לאכול דבר שאין דרך הרבים להקל בו, כך שאין חושדים בהם שיחליפו.

לארוז את הבשר באריזה סגורה היטב שקשה לפותחה, ולחתום אותה בחותם כלשהו של החנות. אפשר לבקש מהנציג שדרכו מזמינים את המשלוח להוסיף חותמת עם כיתוב מיוחד⁴⁴ שיעיד שהמוצר שיוצא מאותו סניף הוא אכן זה שהגיע אלינו הביתה. כאשר מזמינים מוצרים שיש חשש שיחליפו את המשלוח שהם נמצאים בו בכזה שיש בו איסורי דרבנון, כגון בישולי גויים או פת עכו"ם - אפשר להסתפק בחותם אחד בלבד, למשל סגירה של השקית שבה אורזים את האוכל במדבקה שתודבק כך שאין אפשרות לפתוח את השקית ללא קריעתה. גם אם במאמץ ובעדינות אפשר לעשות זאת - זה עדיין מותר, כי לא חוששים שיטרח עד כדי כך להחליף.

אם נשלח מאכל ללא שום חותם, והמשלוח הגיע ע"י גוי או ע"י יהודי החשוד לאכול אכילת איסורים, כגון משלוח בשר ודגים מהמרכול (לגבי דגים מדובר דווקא על פילה - דג חתוך, שלא רואים עליו קשקשת שמעידה בפני עצמה על כשרותו), או במשלוח מזון מהיר כגון פיצה, שווארמה, פלאפל וכיו"ב - ברוב המקרים השליח אינו נהנה בהחלפת המשלוח, ולכן בדיעבד המשלוח יהיה מותר. אומנם ישנם מקרים שצריך לדעת שיש הנאה בהחלפתם, כגון רשת קצביות או רשת מזון מהיר שחלק מהסניפים שלהן לא כשרים, ולעיתים יכולות 'להשלים' הזמנות מסניף שאינו כשר בעת מחסור ולחץ. במקרה כזה יש להחמיר ולא להשתמש במוצר ללא חותם. ויש מקלים בכל מקרה באזור שבו רוב ישראל ורוב המוצרים כשרים.

נספח: להלן התייעצות עם כמה פוסקים שליט"א

לכבוד הרב... שליט"א,

אנחנו ב'כּוֹשְׁרוֹת' רוצים בקרוב לפרסם מאמר בנושא 'חותם בתוך חותם' העוסק בעיקר בנושא משלוחי האוכל שאנשים מזמינים עד הבית מרשתות השיווק השונות או ממסעדות של מזון מהיר, באמצעות הטלפון או המרשתת. במהלך העיסוק בנושא עלו בפנינו כמה שאלות הלכתיות שלא ראינו התייחסות מפורשת להן בפוסקים. כמו כן נשאלו שאלות מעשיות שלא ראינו התייחסות מפורשת להן בנוהלי הרבנות.

להלן השאלות, נשמח להתייחסות גם ברמת לכתחילה וגם במקרים של דיעבד.

- 1) ראינו שבנוהלי הרבנות באשר ללשירותי הסעדה ישנן הוראות ברורות לגבי משלוחים של אוכל ב'חמגשיות': כל החמגשיות צריכות להיות עם מדבקה כשרות, ובמידה והנהג גוי - יש צורך ב'חותם בתוך חותם'. מהם הנהלים במשלוחי מזון מהיר לבית הלקוח, כגון פיצה וכיו"ב? ומה בנוגע למשלוחי ירקות ובשר טרי מרשתות שיווק?
- 2) האם ישנה התייחסות לשליח יהודי החשוד באכילת נבלות וטרפות?

44. כגון לכתוב על המדבקה הסוגרת את המשלוח מילה מסוימת או לצייר ציור מסוים, או כל רעיון מקורי אחר.

3) ראינו ב'כף החיים'⁴⁵ בשם כמה ראשונים⁴⁶ שישנה אפשרות להסתמך על 'כתב הכשר' חתום ע"י בי"ד או עדים שבו מצוינים כמות ומשקל המזון שבידי הגוי במקום 'חותם'. האם ישנה אפשרות הלכתית לסמוך על קבלה של בית עסק מסוים כראיה לכך שהמוצר שרכשנו אכן הגיע מאותו בית עסק שאנחנו יודעים שיש לו כשרות מוסמכת? הכוונה למשל משלוח של ירקות מרשת השיווק המגיע עם קבלה ובה מצוין משקל הירקות שנקנו, או משלוח של מנת פלאפל או פיצה שבה מצוין המוצר שנרכש.

4) האם כאשר גוי מבצע שליחות בתוך עיר שרובה יהודים, היא מוגדרת לצורך העניין כ'מקום מעבר לרבים' שראינו שמקלים בו ('ערוך השלחן'⁴⁷ מתיר בשכונת ישראל אפילו לכתחילה. ו'כף החיים'⁴⁸ התיר גם בשכונת ישראל רק בדיעבד), מאחר שהגוי חושש שיראוהו מחליף? או שמא כאשר מעביר את המשלוח ברכב, ורק הוא ברכב, העיר כבר לא נחשבת מקום מעבר לרבים, כי רק הוא רואה את מה שקורה ברכב?

5) כיצד אפשר לוודא שברשת שבה ישנם גם סניפים שאינם כשרים, אין 'השלמת' הזמנות מסניף שאינו כשר לסניף כשר? הרי יכול להיות שהסניף הכשר נקלע לחוסר במוצרים, והוא משלים את ההזמנה מסניף אחר שאינו כשר.

תשובת הרב אביגדור נבנצאל שליט"א⁴⁹

לכתחילה צריך חותם גם במשלוחי מזון מהיר וגם במשלוחים מרשתות שיווק גם באיסורי דר'. יהודים שאינם שומרי תורה ומצוות -אף שהם מוגדרים כאוכלים כשר, יש להתייחס אליהם כעמי הארצות שה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' קיח סעי' ח) למעשה החמיר בהם.

תשובת הרב יעקב אריאל⁵⁰

בהתכתבות בדוא"ל עם מו"ר הרב יעקב אריאל שליט"א עלו המסקנות הבאות:

1) החשש להחלפה בבשר טרי גבוה יותר מהחשש בתבשיל, ולכן ק"ו שיש ליישם את נוהלי הרבנות בנוגע לקייטרינג המוכר אוכל מוכן - במכירת בשר טרי בהזמנה אינטרנטית או משלוחים כאלה ואחרים.

2) בירקות אין גזרה מיוחדת כמו בבשר שנתעלם מן העין - ולכן יש צורך פשוט להפעיל את השכל הישר כדי לוודא שאין החלפות וזיופים.

3) בישראל עם הארץ זו גזרה חדשה שספקה להקל, אך גם כאן צריך להפעיל את השכל הישר ולשים לב למקרים שבהם יש אינטרס להחלפה.

45. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק פט; אם כי יש לציין ששם, ס"ק צה, משמע שכף החיים מחמיר לכתחילה שלא לסמוך על כתב הכשר ללא חותם.

46. ריב"ש, הרשב"ק, רשב"ש, שו"ת יכין ובעוז ועוד. אם כי יש לציין שמשמע שכף החיים, שם ס"ק צה, מחמיר לכתחילה שלא לסמוך על כתב הכשר ללא חותם.

47. ערוה"ש, סי' קיח, ס"ק כו, בשם תורת חטאת.

48. כף החיים, יו"ד סי' קיח ס"ק עט.

49. שיחה טלפונית מיום שישי י"ז בחשוון התשע"ט.

50. בדוא"ל יום שישי י"ז בחשוון התשע"ט.

4) אין לסמוך על חשבונית שאינה חלק בלתי נפרד מעטיפת המוצר.

תשובת הרבנות הראשית לישראל

בעניין שאלה בנושא התנהלות מסעדות ורשתות שיווק בעניין 'חותם בתוך חותם' במשלוחי מזון...

ועדת הכשרות דנה בסוגיה בעבר, והוחלט באופן כללי לאשרר את המתכונת של משלוחי מזון מהמרכולים ומהמסעדות המושגחים לבתי הלקוחות, מבלי להצריך להוסיף חותמות למשלוחים, ובלבד שלמשלוחי המזון תצורף חשבונית או קבלה מתאימה. ייתכן שבמסגרת הפעילות הכללית של תיקוף נוהלי הכשרות גם סוגיה זו תיבחן.

